

JÄÄHYVÄISLUENTO

TAPANI LEHTINEN

PIDETTY 21. MARRASKUUTA
2008 KIELIHISTORIAN
TULEVAISUUS -SEMINAARISSA
HELSINGIN YLIOPISTOSSA

Eläkkeelle lähtemisen tapoihin kai kuuluu, että lähtijä ei puutu seuraajansa eikä jälkeenjäävien kollegojensa asioihin. En siis aio kertoa, miten Helsingin yliopiston Suomen kielen ja kotimaisen kirjallisuuden laitoksen pitäisi järjestää elämänsä minun lähtöni jälkeen. Muisteleminen lienee sen sijaan soveliasta.

Tulin yliopistoon syksyllä 1962 tarkoituksena opiskella »estetiikkaa ja nykyiskansain kirjallisuutta». Sivuaineeksi otin suomen kielen siltä varalta, ettei estetiikka elätä. Mutta kuten elämässä usein käy, sivuasiasta tuli pääasia, ja varsinaiseksi alakseni koitui suomen ja sen lähisukukielten tutkimus.

Syynä oli luultavasti tutustuminen viron kieleen suomen kielen opintojen yhteydes-

sä. Viroa oli jokaisen suomen kielen opiskelijan pakko jonkin verran opiskella. Se oli outo kieli, joka muistutti paljon suomea, mutta siitä ei ymmärtänyt mitään. Se oli vähän kuin laulu, jonka melodia puhuttelee, mutta jonka sanoista ei saa selvää. Yhtäläisyydet olivat kuitenkin siksi ilmeisiä, että tuntui mahdolliselta jotenkin kaivautua kielten yhteisiin juuriin.

Opinnot tarjosivat juuriksi kantasuomea. Kantasuomi oli sopivan hypoteettinen, mielikuvitusta lennättävä kielimuoto, ja tuntui siltä, että sitä on pakko oppia itsenäisesti rekonstruoimaan. Tuota taitoa varten oli kuitenkin opittava tuntemaan muitakin itämerensuomalaisia kieliä kuin suomea ja viroa. Ja siihen nähden, että kaikkia muita itämerensuomalaisia kieliä kuin suomea puhuttiin rautaesiripun takana, yliopisto tarjosi opintoihin erinomaiset mahdollisuudet.

Noiden opintojen kautta valmistuin maisteriksi vuonna 1969 pääaineena suomi ja yhtenä sivuaineena itämerensuomalaiset

▷

kielet. Itämerensuomalaisista kielistä suoritin erillisen laudatur-arvosanan myöhemmin, maisteroitumisen jälkeen.

Suoraan koulun penkiltä tulleelle nuorukaiselle yliopisto oli juhlallinen paikka, jossa ei sopinut käyttäytyä miten tahansa. Kun rehtori otti vastaan ensimmäisen vuoden opiskelijat, ylivahtimestari piti huolta siitä, että pukeutuminen oli asiallista. Pojilla piti olla yllään suorat housut, kauluspaita, kravatti ja pikkutakki, ellei sitten koko puku, tytöillä hame tai leninki, ei housupukua. Jos oli väärin pukeutunut, lensi pois käteilyjonosta.

Opettajia teiteltiin, ja jos ryhdyttiin sinuttelemaan, tehtiin muodolliset sinunkaupat. Pääaineeni professoria Terho Itkosta aloin sinutella neljäntenä opiskeluvuotena, kun jouduin hänen apulaisekseen Muotoopin arkistoa perustamaan. Se tapahtui keväällä 1967. Toiseksi apulaisekseen Itkonen otti Heikki Paunosen. Siitä alkoi tuttavuuteni paitsi Itkosen myös Heikin kanssa. Heikin kanssa ystävyys on jatkunut läpi elämän.

Itkonen ohjasi graduni ja väitöskirjani, jos sitä nyt ohjaukseksi voi sanoa. Siihen aikaan graduntekijöitä ei ollut tapana paljontaan neuvoa, vaan opiskelija pantiin suoriutumaan enemmän tai vähemmän omin päin. Mutta minulla oli moniin muihin verrattuna se etu, että saatoin tuulettaa ajatuksiani helposti tietoviisaan opettajani kanssa. Useimmiten ajatukseni saivat yrmeän vastaanoton, ja sen ne usein ansait-sivatkin. Mutta kohtelusta oli se etu, että opin jonkinlaista itsekritiikkiä. Itkonen oli loistava lahjakkuus mutta vaikea niin opettajana kuin ihmisenä, mikä johtui sairaudesta.

Itkosen töissä olin vuoteen 1973, jolloin lähdin opetusministeriön passituksella

Petroskoin yliopiston vierailevaksi suomen kielen lehtoriksi. Yksi tavoitteeni oli oppia venäjää, jotta voisin käyttää venäjänkielisiä lähteitä. Kielitaito oli tarpeen, koska suuri osa itämerensuomen tutkimusta oli julkaistu venäjäksi. Sitä pestiä kesti kaksi vuotta, ja palasin kotimaahan keväällä 1975.

Itämerensuomalaisten kielten opettajani, professorin ja sittemmin akateemikon Lauri Postin nimi tuli minulle kuten muillekin 1960-luvun alkupuolen ylioppilaille tutuksi ylioppilastodistuksesta, jonka alla oli Postin selkeä nimikirjoitus. Posti oli siis tuolloin ylioppilastutkintolautakunnan puheenjohtaja.

Sinuttelusuhde Postiin alkoi, kun hän kirjoitti opintokirjaani merkinnän itämerensuomalaisten kielten laudatur-arvosanasta. Posti oli tuossa tilanteessa pukeutuneena frakkiin, ei tosin minun arvosanaani varten vaan siksi, että oli menossa vastaväittäjäksi Tauno Särkälle tämän väitöstilaisuuteen. Merkinnän hän kirjoitti istuen Castrenianumin vahtimestarin pöydän ääressä. Sitten hän nousi ja sanoi muodollisesti suunnilleen näin: »Kröhöm, pyytäisin saada esittää lähempää tuttavuutta. Lauri.» Minä sopersin hämmentyneenä takaisin: »Tapani». Ja sitten käteltiin. Tapaus oli minulle odottamaton, koska Posti oli varsin pidetty mies. Se tuli pyytämättä ja yllättäen. Pelkäsin Postia hiukan.

Postilla oli tapana rummuttaa sormenpäitä pöytään kuunnellessaan ja oikoessaan opiskelijoiden kompuroivia kielihistoriallisia analyysyjä vatjasta, vepsästä, liivistä, etelävirosta ja viron vanhasta kirjakielestä. Samoin kun luettiin ja analysoitiin Lauri Kettusen teosta Suomen lähisukukielten luonteenomaiset piirteet; sitä vastaan Postilla oli yhtä ja toista sanottavaa. Kettunen oli hänen vanha kiistakumppaninsa.

Mutta siitä huolimatta, että Posti oli ankara ja kriittinen, ihailin häntä ehkäpä enemmän kuin ketään muuta opettajani.

Hän oli kuuluisan liivin kielen äännehistorian kirjoittaja. Teoksen nimi on Grundzüge der livischen Lautgeschichte, se ilmestyi vuonna 1942, ja se oli hänen väitöskirjansa. Liiviä pidettiin historiallisesti vaikeimpana itämerensuomalaisena kielenä, ja monet ovat arvioineet Postin teoksen parhaaksi mistään itämerensuomalaisesta kielestä kirjoitetuksi äännehistoriaksi.

Jo aikaisemmin, 1930-luvulla, Posti oli ratkaissut artikkeleissaan joukon keskeisiä itämerensuomen äännerakennetta ja -historiaa koskevia kysymyksiä, kuten sen, miten vepsästä on hävinnyt vokaalisointu ja miten vepsän astevaihtelu on lähes tasoittunut. Molemmissa kysymyksissä Posti oli ollut tukkanuottasilla Kettusen kanssa. Kettunen oli sitä mieltä, että sekä vokaalisointu että astevaihtelu ovat ilmaantuneet itämerensuomeen vasta myöhäiskantasuomen jo hajottua erilliskieliksi, ja vepsä on noissa suhteissa säilyttänyt alkuperäisen kannan. Posti oli päinvastaista mieltä. Mielestäni Posti voitti väittelyt.

Kummassakin tapauksessa, niin vokaalisoinnin kuin astevaihtelunkin häviämisessä vepsästä, Posti osoitti aiheuttajaksi vieraan kielen pitkään kestäneen vaikutuksen. Tuo kieli oli tietenkin venäjä. Vieras vaikutus kielten kehitystä ohjaavana tekijänä onkin itämerensuomen osalta juuri Postin esiin nostama seikka. Postin tämän alan töistä tunnetaan ehkä parhaiten hänen laaja artikkelinsa »From Pre-Finnic to late Proto-Finnic», joka ilmestyi vuonna 1953. Siinä esitetään, että enimmät kantasuomen äänne-teenmuutokset ovat etenkin germaanisten ja vähemmässä määrin balttilaisten kielten muinaista vaikutusta. 1960-luvulla monet suhtautuivat tähän ajatukseen vielä päätään pudistellen, etenkin germaanivaikutuksen osalta. Mutta 1970-luvun alkupuolesta lähtien Jorma Koivulehdon lukuisat lainasanaetymologiat alkoivat vahvistaa Postin hypoteesia. Koivulehdon tutkimukset ovat

sittemmin osoittaneet, että kosketukset kanta- ja sitä edeltäneeseen paleo- eli esigermaaniin muodostuivat vahvoiksi jo hyvin varhain, pronssikaudella, siis vähintään tuhatkunta vuotta eKr., ja varhemminkin. Se oli aikanaan uutta ja synnytti kuohuntaa, mutta nykyisin se on aika yleisesti hyväksytty teoria. Samalla Postinkin ajatukset ikivanhasta germaanisesta superstraatista itämerensuomessa ovat saaneet vahvistusta. Niitä ei tarvitse torjua ainakaan kontaktien varhaisuuden takia.

Ehkäpä Postin työt ovat kaikkiaankin inspiroineet minua eniten. Inspiraatio voi näkyä silläkin tavalla, että oppilas haluaa jossain vaiheessa ja jossakin suhteessa osoit-tautua opettajansa veroiseksi. Tai suorastaan paremmaksi. Se on luonnollinen kasvuta-pahtuma, osa tieteellistä murrosikää, matkaa aikuisuuteen. Yksi tapa toteuttaa tuota halua on yrittää kukistaa opettaja tämän omalla kotikentällä. Minä sain mahdollisuuden siihen jo väitöskirjassa.

Väitöskirjani tehtävänä oli ratkaista erään merkillisen itämerensuomalaisen ver-bityypin alkuperäongelma. Suomessa tuota tyyppiä edustavat *aja-*, *äjä-*loppuiset verbit, sellaiset kuin *avajaa*, *heräjää*, *karkajaa*, ja lisäksi suuri joukko kontinuaatiiveja ekspres-siiviverbejä, sellaisia kuin *heläjää*, *kalajaa*, *väräjää* ja niin edelleen. Niistä on jälkiä enää joissakin murteissa, kansanrunoudessa ja vanhassa kirjasuomessa. Raamattukieles-sä niitä on 1930-luvun käännökseen asti, ei enää nykyraamatussa.

Aihe oli peräisin Postilta. Posti oli jul-kaissut jo vuonna 1947 artikkelin, jossa hän yritti selittää tyyppin alkuperän, ja minä sain siis nyt saman aiheen. Lopputulos oli kuitenkin toinen kuin Postin. Karonkas-sa tilanne oli tietenkin vähän kiusallinen. Postin puhe kulki lohduttavasti jotenkin sitä rataa, että »tutkimuksen tehtävähän on jatkuvasti korjata aikaisempia tuloksia». Minusta tuntui kuitenkin, että laupiaan

▷

asenteen taakse saattoi kätkeytyä aika paljon tunnetta.

Postin töistä sain kimmokkeen myös pikku kirjaseen passiivin syntymähistoriasta vuonna 1984. Passiivina oli tutkittu tuolloin jo yli sata vuotta, ja se tulkittiin yleisesti kehittyneeksi refleksiivisistä kausatiivi-verbistä. Tunnus *-ta/tä-* ja *-tta/ttä-* olivat siis alkujaan kausatiivijohtimia, ja passiivin »persoonapäätteeksi» sanottu vokaalin pidentymä + *n* oli alkujaan refleksiivinen taivutuspäätte.

Vuonna 1961 Posti oli kuitenkin julkaissut kokonaan uuden selityksen, jonka mukaan passiivin niin sanottu persoonapäätte, jota alkujaan oli pidetty siis refleksiivisenä, olikin ollut alkujaan mediaalinen, ei refleksiivinen. Postin mukaan tästä seurasi myös, ettei tunnuksista vanhempana pidetty passiivin tunnus *-ta/tä-* voinut olla alkujaan kausatiivinen, kuten oli ajateltu, vaan nyt sen piti vuorostaan olla refleksiivinen.

Mediaalisuus oli ajatuksena jotain kokonaan uutta; sellaista kieliopillista kategoriaa ei ollut aikaisemmin kantasuomeen eikä mihinkään myöhempäänkään itämerensuomalaiseen kielimuotoon postuloitu. Kategoria oli tuttu lähinnä kreikan kieliopista.

Postin uusi teoria herätti suurta huomiota: vihdoinkin, tuolloin melkein sadan vuoden ponnistusten jälkeen, itämerensuomen passiivin arvoitus oli ratkaistu. Se pääsi heti muun muassa Hakulisen käsikirjaan Suomen kielen rakenne ja kehitys (sen 3. ja 4. painokseen, 1962 ja 1968) ja Arvo Laanestien teokseen Sissejuhatus läänemerensuomeen keeltesse (1975, saksaksi 1982).

Postin teoria vaati kuitenkin siksi hankalia erityisselityksiä perusteikseen, että mitä paremmin siihen perehdyin, sitä epäilyttävämmältä se alkoi tuntua. Yksi keskeinen yksityiskohta oli esimerkiksi *a/ä-*vartalosisissa passiivimuodoissa esiintyvä *e*, jonka taustaksi Posti oli sepittänyt

mutkikkaan teorian jo 1940-luvulla, siis tyyppiä *ann-e-taan, pääst-e-tään* varten. Onnistuinkin mielestäni osoittamaan, että vanha teoria, jonka mukaan passiivi pohjautuu refleksiivisiin kausatiiviverbeihin, on oikea. Kaikki muu siinä vanhassa selityksessä olikin sitten väärin. Yksityiskohtainen todistelu oman alkuperäselitykseni puolesta on mainitsemassani kirjassani Itämerensuomen passiivin alkuperästä (Suomi 129, SKS 1984).

Sitten muutama sana tutkimuksen infrastruktuurista.

Suomen kielen historiallisen muotoopin tutkimusedellytyksiä on luonut pitkälti Muoto-opin arkisto, jonka professori Terho Itkonen perusti vuonna 1967 osana laajempaa Valtion humanistisen toimikunnan kanssa tehtyä tutkimussopimusta. Se on keskeinen osa sitä infrastruktuuria, joka tekee alan tutkimuksen mahdolliseksi. Kuten äsken sanoin, työurani yliopistossa alkoi sen parissa, samoin Heikki Paunosen. Itkonen pestasi meidät apulaisikseen menossa olevasta laudaturseminaaristaan.

Muodollinen tehtävänimikkeemme oli assistentti, mutta itse koimme useinkin olevamme pikemminkin tsuppareita. Assistentille kuuluvaan tutkimustyöhön jäi aikaa kovin niukasti ja ajoittain ei ollenkaan. Työsuunnitelmia ei ollut, ei säännöllisiä työaikojakaa, ja toimenkuvamme oli varsin kirjava. Siihen kuului muun muassa keruun suunnittelua, kerääjien houkuttelemista, palkkaamista ja kouluttamista, keräelmien tarkastamista, talousarvioiden laatimista, kirjanpitoa, yhä uusien anomusten kirjoittamista Valtion humanistiselle toimikunnalle, joka rahoitti toimintaa, ja omaa kenttäkeruutakin.

Keruun avuksi Itkonen laati aluksi monistemuotoisen Muoto-opin keruoppaan,

jonka teossa avustimme. Painosta se ilmestyi vuonna 1969, ja sitä on täydennetty lisävihoihin 1975 ja 1978. Keruu saatiin käyntiin heti kesällä 1967. Nykyisin arkistossa on 139 »valmista» pitäjänkokoelmaa ja yhteensä noin 500 000 muistiinpanolippua. Paraikaa sitä ollaan saattamassa digitaaliseen muotoon.

Arkisto perustettiin edistämään »koko historioivan kielentutkimuksemme uutta ja nimenomaan morfologis-syntaktista nousua», kuten Heikki Paunonen sanoo artikkelissaan »Suomen ja sen lähisukukielten tutkimuksen luonteesta ja saavutuksista Suomessa 1960-luvulla». Morfologiaa ja morfosyntaksia tutkittiinkin melko intensiivisesti 1970- ja 1980-luvulla, ja Muotoopin arkiston materiaaleja käytettiin erilaisissa tutkimuksissa runsaasti. Arkiston pitkäaikaisen amanuenssin dosentti Kaisu Juuselan bibliografian mukaan arkistoa oli vuoteen 2003 mennessä käytetty melkein neljäänkymmeneen väitöskirjaan, yli 140 muuhun painettuun tutkimukseen, 30 lisen-siaatintyöhön ja 161 pro gradu- ja laudaturtyöhön. Bibliografia on verkossa.¹ Menossa oleva digitalisointi tietenkin tehostaa arkiston käyttömahdollisuuksia suunnattomasti, mutta urakka on valtava.

Paitsi kielihistoriallisissa töissä arkistoa käytetään myös nyky-suomen tutkimuksessa. Useimmat nyky-suomen ilmiöt ovat niin läpinäkyvällä tavalla murrepohjaisia, että niiden murretaustan selvittäminen on paikallaan. Se on nähty omankin laitoksemme väitöskirjoista.

Entä tuliko arkiston mukana »koko historioivan kielentutkimuksemme» ja etenkin »morfologis-syntaktisen tutkimuksen nousukausi»? Ei käynyt aivan niin kuin toivottiin ja ennustettiin.

1970- ja 1980-luku olivat lingvistisen kuohunnan aikaa, jolloin vanhat tutkimus-

otteet menettivät suhteellista painoarvoaan. Amerikasta levisi transformationaalis-generatiivinen kieliteoria, joka luonteeltaan puhtaasti synkronisena haastoi kielihistoriaa. Se ja sen eri muunnelmat saivat runsaasti kannatusta eri puolilla maailmaa, myös Suomessa. Jotkut uskoivat, että oli kaikkiaan tapahtunut sellainen tieteellinen vallankumous, joka yhdellä iskulla tekee kaiken perinnäisen kielentutkimuksen vanhanaikaiseksi, etenkin historiallisen. Parhaimmillaankin kielihistoria on vain värikkäiden simpukankuorien keräilyä merenrannalta, kuten joku intoutunut asian muotoili; tosimelellä tieteellinen kielentutkimus on kokonaan muuta. Eivätäkään tämäntyyppiset arviot ihan vieraita ole vielä.

1960- ja 1970-luvulla myös korkeakoululaitos laajeni Suomessa nopeasti, mikä toi kielitieteeseen lisää tutkijoita ja tutkimusaloja. Samalla suomen kielen tutkimus kansainvälistyi. Kielihistoria ei oikein kyennyt tässä kilpailemaan. Mutta syntyi myös hedelmällinen vastavaikutus, joka perustui ennen muuta generativismille hankalan variaation käsittelyyn. Sekä Amerikassa että Suomessa lähti kehkeytymään sosiolingvistiikka ja sittemmin muikin kielellisen variaation tutkimus. Amerikassa aloittajana oli William Labov, joka käsittelee maisterintyössään (1963) eräitä äänne-muutoksia ja niiden sosiaalisia korrelaatioita saarella nimeltä Martha's Vineyard. Suomessa pioneerina oli Heikki Paunonen, jolla oli lähtökohtana toisaalta Labov, toisaalta omat tutkimuksensa morfologisen variaation alalta.

Näin diakronisen kielentutkimuksen valtavirta lähti suomen kielen osalta variaationistiseen suuntaan. Tuloksena on useita väitöskirjoja ja muun muassa Paunosen suuri tutkimushanke Helsingin puhekieles-

¹ <http://www.helsinki.fi/hum/skl/pdf/bibliogr.pdf>

tä, osa hänen johtamaansa laajempaa tutkimushanketta nimeltä »Nykysuomalaisen puhekielen murros». Tällä hetkellä suomen kielen variaatiota tutkitaan paitsi meidän laitoksessamme varsinkin Joensuun ja Oulun yliopistoissa sekä Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksessa.

Entä miten kävi historialliselle muotoopille? 1980- ja 1990-luvun taitteessa historioiva morfosyntaksi ja -semantiikka alkoi saada potkua kansainvälisestä kieliopillistumisen tutkimuksesta. Siinä on juonena kieliopillisten muotojen synty leksikaalisista tai muista vähemmän kieliopillisista muodoista. Suomessa esimerkiksi eräät kieliopilliset tunnukset ovat syntyneet johtimista, siis lähempänä leksikkoo olevista aineksista.

Itse julkaisin pari työtä tältä alalta jo 1980-luvulla, ennen kuin olin kuullut kieliopillistumisteoriasta mitään, muun muassa jo mainitsemani tutkimuksen itämerensuomen passiivin alkuperästä. Toinen tämän alan tutkielmani käsitteli itämerensuomen konditionaalia. Niiden tavoitteena oli selvittää kategorioiden alkuperä ja se miten niissä esiintyvät muoto-opilliset ainekset motivoivat kategorioiden kieliopillista merkitystä.

Myös nykyaikaisen kieliopillistumisen tutkimuksen teoreettisiin kehyksiin asettuvia väitöskirjoja on tullut jokunen. Niihin kuuluu muun muassa Taru Nordlundin väitöskirja kvasirakenteesta vuodelta 2000 ja Krista Ojutkankaan väitöskirja *käsi*-sanan

kieliopillistumisesta suomessa ja virossa vuodelta 2001. Lisää on tulossa. Tietynlaisia morfologian muodonmuutosta kontrastiiviseen ja typologiseen suuntaan merkitsi myös Riho Grünthalin väitöskirja *Finnic adpositions and cases in change* vuodelta 2003.

Muoto-opin arkistosta on kehkeytynyt tärkeä aineistolähde. Suomen ja sen sukukielten tutkimuksen kannalta keskeinen infrastruktuuri syntyi myös, kun Kotimaisten kielten tutkimuskeskus eli Kotus perustettiin vuonna 1976. Yhteisen katon alle pääsivät silloin kaikkien kotimaisten kielten tutkimus ja huolto. Nykyisin niihin luetaan suomi, ruotsi, saame, romani ja suomalainen viittomakieli. Kotus on rahoittanut vuosikaudet myös Muoto-opin arkiston keruutoimintaa.

Nyt Kotus on leikkausuhkien alaisena. Niiden takana on valtion huonomaineinen niin sanottu tuottavuusohjelma. Kotuksen henkilökunnasta on tarkoitus vähentää kolmannes, muutaman vuoden kuluessa yhteensä 34 henkeä. Kotimaisten kielten tutkijayhteisö on noussut yhtenä miehenä ja naisena vastustamaan tätä hanketta. Koko tuottavuusohjelma on laajan julkisen vastustuksen ansiosta pantu uudelleen valmistavaksi. Pysytään siis kuulolla. Kotuksen asia on meidän. ■

Sähköposti: tapani.lehtinen@helsinki.fi